

Marek Jodkowski*

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie (Polska)

DUSZPASTERSTWO WOJSKOWE NA OBSZARZE DIECEZJI WARMIŃSKIEJ W LATACH 1850–1873

Streszczenie: W drugiej połowie XIX w. wprowadzono w państwie pruskim stałe duszpasterstwo wojskowe, dzięki któremu objęto opieką pastoralną większość katolików służących w armii pruskiej. W diecezji warmińskiej najczęściej angażowano do tej posługi księży pracujących najbliższej garnizonu. Zazwyczaj pełnili oni funkcję kapelanów pozaetatowych. Ich wynagrodzenie za pełnione obowiązki wśród żołnierzy było niewielkie. Wiele jednostek wojskowych znajdowało się na obszarach diaspory katolickiej, do których dojeżdżali zamiejscowi księża. Niejednokrotnie oczekiwano od nich dodatkowych kwalifikacji, w tym znajomości języka polskiego ze względu na stacjonujących tam polskojęzycznych żołnierzy. Dość często w miastach garnizonowych, które z posługą sakramentalną odwiedzał kapelan wojskowy, zakładano z czasem parafie katolickie.

Słowa kluczowe: armia pruska, diecezja warmińska, duszpasterstwo wojskowe, garnizony, kapelani wojskowi, Prusy Wschodnie.

Wstęp

Duszpasterstwo garnizonowe należało do ważnych dziedzin działalności pastoralnej duchowieństwa zarówno ewangelickiego, jak i katolickiego. Było adresowane do pruskiego żołnierza, którego traktowano nie tylko jako gwaranta stabilności państwa, ale również stróża jego wewnętrznego i zewnętrznego bezpieczeństwa. Pomimo nowatorskich metod kształtowania karności i posłuszeństwa w szeregach wojska, nie rezygnowano z zapewnienia członkom armii duchowej opieki. Zarys funkcjonowania duszpasterstwa wojskowego na obszarze diecezji warmińskiej w drugiej połowie XIX w. zaprezentował ks. Andrzej Kopiczko (Kopiczko, 2004, s. 191–201). W opracowanym przez niego słowniku duchowieństwa warmińskiego znajdują się również adnotacje dotyczące po-

---

* Adres: ks. dr hab. Marek Jodkowski, prof. UWM; ORCID: 0000-0001-9793-9935; e-mail: marek.jodkowski@uwm.edu.pl

sługi księży w wojsku pruskim (Kopiczko, 2003a). Autor ten dokonał przy tym częściowego uzupełnienia biogramów, które udostępnili czytelnikom Hans Jürgen Brandt i Peter Häger w leksykonie duszpasterstwa wojskowego (Brandt – Häger, 2002). Powyższe publikacje nie wyczerpują jednak faktografii związanej z funkcjonowaniem tego duszpasterstwa na obszarze diecezji warmińskiej, a zwłaszcza zaangażowania duchowieństwa w opiekę pastoralną w poszczególnych garnizonach. W celu uzupełnienia tych informacji wydaje się uzasadnione przeprowadzenie analizy dotyczącej dokumentacji zdeponowanej w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin), która dotyczy problematyki kapelanów wojskowych w Prusach Wschodnich.

Ramy czasowe niniejszego artykułu odzwierciedlają kolejne etapy funkcjonowania katolickiego duszpasterstwa wojskowego w państwie pruskim. W połowie XIX w., wskutek przemian społeczno-politycznych spowodowanych Wiosną Ludów, zaczęto wprowadzać stałe duszpasterstwo wojskowe. Do istotnych wydarzeń z tego czasu należało zwłaszcza ogłoszenie 24 października 1849 r. przez Piusa IX brewe *Venerabilis Pater*. Na jego mocy ordynariusz wrocławski Melchior von Diepenbrock został mianowany apostołskim delegatem do opieki nad żołnierzami. Odtąd katolickim duszpasterstwem wojskowym miał kierować każdorazowy biskup wrocławski. W 1868 r. ogłoszono papieskie brewe *In hac beatissimi*, na mocy którego erygowano w Prusach na zasadach egzempcji katolickie duszpasterstwo wojskowe, równorzędne ewangelickiemu. 15 marca 1873 r. władze pruskie z powodu kulturkampfu zniosły katolickie duszpasterstwo wojskowe, co pociągnęło za sobą pozbawienie biskupa Franciszka Adolfa Namszanowskiego funkcji wojskowych (Güsgen, 1989, s. 32; Schulte, 1882, s. 148–156; Kopiczko, 2003a, s. 192; Brandt, Häger, 2002, s. 561).

W duszpasterstwie wojskowym zatrudniano zarówno kapelanów pozaetatowych, którzy pracując w placówkach duszpasterskich, dodatkowo angażowali się w posługę wśród żołnierzy („beauftragte Zivilgeistliche”), jak i etatowych („angestellte katholische Militair-Geistliche”), czyli zobowiązanych do opieki duchowej nad pruskimi garnizonami, a przy tym opłacanych z funduszy wojskowych. Tych drugich było znacznie mniej ze względu na konieczność wyasygnowania dodatkowych środków pieniężnych, jak też zapewne z niechęci władz państwowych do tworzenia katolickich parafii garnizonowych.

Posługa duszpasterska w wybranych garnizonach

Barczewo, Bartoszyce i Elbląg

Władze państwowe zwróciły uwagę w 1851 r., że archiprezbiter Valentin Krzynkowski nie posiadał ich pisemnej aprobaty dotyczącej opieki pastoralnej nad żołnierzami stacjonującymi w Barczewie¹. Oznaczało to, że najprawdopodobniej żołnierze korzystali z jego posługi sakramentalnej. Pod koniec 1859 r. zamierzano powierzyć duszpasterstwo w tamtejszym garnizonie nowemu archiprezbiterowi barczewskiemu Valentinowi Gotzheimowi². Biskup warmiński zaaprobował tę kandydaturę³. W 1869 r. ks. Gotzheim został przeniesiony do pobliskiego Barczewka (Kopiczko, 2003a, s. 83).

W czerwcu 1865 r. stacjonował w Bartoszycach batalion fizylierów 4 Wschodniopruskiego Pułku Grenadierów. Przebywało w nim 171 niemieckojęzycznych i 52 polskojęzycznych katolików. Dowództwo Pierwszego Korpusu Armijnego, w porozumieniu z biskupem warmińskim, zaproponowało, aby żołnierzami zaopiekował się władający językiem polskim wikariusz ze Świętej Lipki ks. Kasimir Koitka, który dojeżdżał z posługą sakramentalną do jednostki inwalidów w Srokowie. Proboszcz połowy armii pruskiej ks. Leopold Pell dram sugerował ponadto, aby duchowny ten odwiedzał garnizon w Bartoszycach od czterech do sześciu razy w roku⁴. Niewątpliwie ks. Koitka opiekował się żołnierzami z tego miasta do 18 sierpnia 1870 r., a zatem do czasu ustanowienia go kapelanem wojskowym w wojnie francusko-pruskiej. Notabene, często rekrutowano kapelanów spośród dotychczasowych duszpasterzy garnizonowych, nawet pozaetatowych. Należy zaznaczyć, że poza ewentualnym okresem translokacji jednostek na obszary działań zbrojnych, utrzymano ciągłość duszpasterstwa garnizonowego w Bartoszycach. Świadczy o tym relacja ks. Augusta Hintza z 1877 r., którego w 1872 r. ustanowiono wikariuszem lokalnym w Kętrzynie. Pisał on mianowicie, że jako kapelan wojskowy (*Militärgeistlicher*) celebrował msze św. w Bartoszycach, w pomieszczeniu należącym do obozowego lazaretu⁵. Nominację na kapelana otrzymał prawdopodobnie wraz ze wspomnianym wikariatem lokalnym.

Świadcstwa dotyczące posługi kapłańskiej warmińskiego duchowieństwa wśród żołnierzy pruskich w Elblągu sięgają pierwszych dziesięcioleci XIX w.

¹ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin), I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 130. [= GStA PK].

² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 269–269v.

³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 270–271.

⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, minister wojny do ministra ds. kultu, 3 VI 1865.

⁵ Archiv des Bonifatiuswerks, Teczka: Rastenburg, Einige Notizen über die zur Missionsstation Rastenburg gehörige Filiale Bartenstein, 10 II 1877.

(Pohl, 1926, s. 36–37). Zgodnie z decyzją państwową z 8 maja 1844 r. tamtejsze duszpasterstwo wojskowe powierzono proboszczowi Martinowi Müllerowi⁶, który zakończył posługę kapłańską w tym mieście w 1869 r. (Kopiczko, 2003a, s. 189). Warto nadmienić, że w październiku 1852 r. nastąpiła translokacja 8 Pułku Ułanów z Bonn do Elbląga, w którym stacjonował dotychczas 5 Pułk Kirasjerów⁷. Nowe jednostki składały się niemal wyłącznie z katolików⁸, a zatem posługa duszpasterska wśród tamtejszych żołnierzy wiązała się niewątpliwie z dużym nakładem pracy.

Braniewo, Drangowski i Tylża

Już w 1773 r. Braniewo stało się pruskim miastem garnizonowym. Stacjonował w nim Pułk Fizylierów, których uważano powszechnie za elitarną formację wojskową (Rosenberg, 1957; Hubatsch, 1974, s. 90; Achremczyk, Szorc, 1995, s. 194–195). Opieka duszpasterska nad nimi, roztaczana przez tamtejszych archiprezbiterów, miała dość długą tradycję, pielęgnowaną co najmniej od pierwszych dziesięcioleci XIX w. (Jodkowski, 2020b, s. 160). Należy zatem przypuszczać, że umożliwiano tamtejszym żołnierzom uczestnictwo w życiu sakramentalnym w miejscowym kościele parafialnym. W połowie XIX w. archiprezbiterem braniewskim był ks. Anton Thiel. Scedowanie na niego opieki duszpasterskiej nad miejscowym garnizonem wydawało się władzom państwowym w pełni uzasadnione⁹. W 1852 r. uhonorowano tego archiprezbitera kanonią katedralną, co wiązało się z opuszczeniem przez niego parafii braniewskiej (Kopiczko, 2000, s. 328). Tego samego roku desygnację na tamtejsze probostwo otrzymał ks. Anton Marquardt. Mimo braku źródłowego potwierdzenia jego posługi wśród żołnierzy, wydaje się ona wysoce prawdopodobna (zob. Kopiczko, 2003b, s. 12). Jego następcą został bowiem ks. Johann Lingk, na temat którego nadprezydent prowincji pruskiej prowadził konsultacje z landratem braniewskim pod koniec 1859 r. Była to standardowa procedura poprzedzająca nominację na duszpasterza wojskowego¹⁰. Duchowny ten opuścił parafię w Braniewie w 1873 r., otrzymując kanonię fromborską (Kopiczko, 2003a, s. 169).

Od początku 1847 r. ks. Johannesowi Zabermannowi z Drangowskiego zlecono opiekę pastoralną nad żołnierzami nie tylko w pobliskiej Tylży, ale również w Wystruci. W lutym 1849 r., w czasie swojej podróży duszpasterskiej do tego drugiego miasta, odwiedził także jednostki stacjonujące w garnizonie gabiń-

⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 195.

⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 191v.

⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 194.

⁹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 138, 139.

¹⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 269–269v.

skim, a konkretnie dwa bataliony 1 Pułku Piechoty (Jodkowski, 2020b, s. 171)¹¹. Ks. Zabermann przez dłuższy czas pełnił obowiązki proboszcza tylżyckiego. W 1872 r. ustanowiono administratorem tej parafii ks. Antona Gerigka (Kopiczko, 2003a, s. 76).

Frydląd, Gąbin i Giżycko

1 października 1865 r. część 12 (litewskiego) Pułku Ułanów przeniesiono z Wystruci i Welawy do Frydłądu. Opiekę duszpasterską nad nim miał sprawować kuratus z Wystruci ks. Edward Herrmann¹². Odprawiał on cztery razy w roku nabożeństwa dla żołnierzy we frydłądzkim kościele ewangelickim. Niestety, już w 1867 r. jego zarząd sprzeciwił się dalszemu użytkowaniu świątyni przez katolików¹³. Msze św. z udziałem wojska zaczęto odtąd sprawować w tamtejszym ratuszu¹⁴. Budynek ten nie był jednak w dobrym stanie technicznym. Ks. Herrmann charakteryzował go jako ordynarny i rozpadający się. Zapowiadał również, że będzie organizował miejsce celebracji w jakiejś sali szkolnej bądź pomieszczeniu hotelowym¹⁵. W kwietniu 1868 r. Ministerstwo Wojny informowało, że z myślą o sprawowaniu liturgii katolickiej adaptowano jedną z sal w miejscowej placówce oświatowej¹⁶.

W 1851 r. podjęto starania, aby proboszcz Franz Krause ze Świętej Lipki mógł sprawować posługę duszpasterską wśród II batalionu 4 Pułku Piechoty, stacjonującego w Gąbinie, którego połowa deklarowała wiarę katolicką¹⁷. Zgodnie z informacjami zaprezentowanymi przez biskupa warmińskiego Józefa Ambrożego Geritza wiadomo, że znaczna część tych żołnierzy mówiła po polsku. Wydawało się zatem wskazane, żeby odwiedzający ich duszpasterz posługiwał się tym językiem. Najbliżej Gąbina znajdował się jednak kościół w Drangowskim. Niestety, tamtejszy proboszcz ks. Johannes Zaberman nie władał tym językiem ani nie miał duchownego pomocniczego, który mógłby zastąpić go w parafii w czasie jego nieobecności. Biskup Geritz proponował zatem, żeby gąbiński garnizon powierzyć opiece pastoralnej ks. Franzowi Krausemu ze Świętej Lipki, który posługiwał się zarówno językiem niemieckim, jak i pol-

¹¹ GSStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 123, 124.

¹² GSStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 12 X 1865.

¹³ GSStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Keller do naprezydenta prowincji pruskiej, 28 VIII 1867.

¹⁴ GSStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, [Ministerstwo ds. Kultu] do ministra wojny, 25 X 1867.

¹⁵ GSStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Herrmann do tajnego radcy, 14 X 1867.

¹⁶ GSStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Podbielski do ministra ds. kultu, 15 IV 1868.

¹⁷ GSStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 149.

skim¹⁸. W celu obniżenia kosztów dojazdu do Gąbina, wizyty w tamtejszym garnizonie miały odbywać się przy okazji tzw. podróży misyjnych, w czasie których duchowni odwiedzali katolików żyjących w diasporze. Podróże te na ogół finansowały władze diecezjalne. Nie zawsze brał w nich udział ks. Krause. Zazwyczaj podejmował się ich inny duchowny ze Świętej Lipki. Z tego względu Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowa wyraziło zgodę na to, by żołnierzy w Gąbinie odwiedzał ks. Franz Burliński, pracujący we wspomnianej parafii jako wikariusz, a jednocześnie polski kaznodzieja¹⁹.

W marcu 1852 r. informowano, że ks. Burliński wraz z pomocnikiem wyruszyli w podróż po Mazurach zaprzęgiem, przekazanym im do dyspozycji już w Świętej Lipce. Zgodnie z decyzją władz państwowych na trasie z Gołdapi do Gąbina duchowny miał podróżować bez osoby towarzyszącej. Pobyt w garnizonie i powrót do Gołdapi zabierały mu trzy dni. Aby jego pomocnik nie czekał bezczynnie w tym mieście, wracał z zaprzęgiem do Świętej Lipki. Ks. Burliński był zatem zmuszony podróżować pojazdem pocztowym bądź innym z Gołdapi do Gąbina, a stamtąd z powrotem do Świętej Lipki. Generowało to dodatkowe koszty²⁰. W 1855 r. duchowny ten otrzymał nominację na kuratusa w Wystruci (Kopiczko, 2003a, s. 44). Tego samego roku podjęto starania, żeby duszpasterstwo garnizonu w Gąbinie powierzyć kuratusowi Johannesowi Osinskiemu z Olecka²¹. Nie wiadomo, czy przejął on opiekę nad żołnierzami. Wprawdzie przebywał w Olecku do 1867 r., jednak władze państwowe już w listopadzie 1859 r. zamierzały zaangażować kuratusa Heinricha Ludwiga Stankewitza z Bilderweitschen do posługi duszpasterskiej w Gąbinie²². Trudno ocenić, który z księży diecezjalnych mógł po tym duchownym przejąć opiekę nad opisywanym garnizonem. Najprawdopodobniej nie był to kolejny proboszcz z Bilderweitschen, ponieważ pod koniec lat osiemdziesiątych XIX w. wspominał jedynie o kilkakrotnych w ciągu roku nabożeństwach celebrowanych w języku niemieckim dla wojska stacjonującego w Stołupianach, które odbywały się zresztą w tamtejszej stołowce żołnierskiej (Jodkowski, 2014a, s. 331).

Zgodnie z informacjami zaprezentowanymi w 1851 r., w powiecie giżyckim celebrowano dwa razy w roku katolickie nabożeństwa dla żołnierzy, w których mogła również uczestniczyć ludność cywilna (*Aus Ermland*, 1851, s. 192; Jodkowski, 2020a, s. 53). Odbywały się one najprawdopodobniej w samym Giżycku. W połowie 1860 r. duszpasterstwo garnizonowe w tym mieście powierzono ks. Augustowi Kolbergowi, będącemu wikariuszem i polskim kaznodzie-

¹⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 154.

¹⁹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 161–161v.

²⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 171.

²¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 231.

²² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 269–269v.

ją w Świętej Lipce. W 1862 r. został on przeniesiony jako kuratus do Mrągowa. Ministerstwo Wojny zaaprobowало jednak dalszą posługę ks. Kolberga w Giżycku, ponieważ odległość tego miasta od Mrągowa niewiele różniła się od dystansu dzielącego Świętą Lipkę i wspomniany garnizon (por. Kopiczko, 2003a, s. 140)²³. W 1867 r. kapelanę wojskową w Giżycku otrzymał kuratus z Mrągowa ks. Laurenz Schulz²⁴. W 1877 r. wskutek represji związanych z kulturkampfem, wyjechał on do Bawarii (por. Kopiczko, 2003a, s. 260).

Hawka Pruska, Kłajpeda, Ragneta i Srokowo

W „Katholisches Wochenblatt” z 1851 r. odnotowano, że w Hławce Pruskiej msze św. dla żołnierzy odbywały się dwa razy w roku (Jodkowski, 2020a, s. 80). Nadprezydent prowincji pruskiej informował jednak, że nie ma potrzeby kontynuowania duszpasterstwa katolickiego w pododdziałach 1 Kompanii Inwalidów w Hławce Pruskiej i Srokowie. Do 1 lipca tego roku formacja ta miała zostać rozwiązana²⁵. Sytuacja uległa jednak zmianie w październiku 1852 r. wskutek translokacji 8 Pułku Ułanów z Bonn do Elbląga, o czym wspomniano powyżej. Prawdopodobnie jedna z jednostek tego pułku została przeniesiona do Hławki Pruskiej²⁶. W 1863 r. zgłaszano potrzebę delegowania duszpasterza do opieki nad Kompanią Inwalidów w Srokowie²⁷. Został nim wikariusz Kasimir Koitka ze Świętej Lipki²⁸. Miał on dojeżdżać do Srokowa dwa razy w roku, żeby spowiadać i odprawiać dla żołnierzy mszę św.²⁹ W garnizonie srokowskim stacjonowało wówczas trzech katolików³⁰.

W 1867 r. zamierzano poddać opiece duszpasterskiej żołnierzy odbywających służbę wojskową w Kłajpedzie i Ragnecie. W tym celu opiniowano dwóch kandydatów na kapelanów, a mianowicie ówczesnego kuratusa w Kłajpedzie ks. Augusta Schwarka i proboszcza z Tylży ks. Johanna Zabermana³¹. Nieoczekiwanie w sierpniu tego roku ks. Schwark został przeniesiony na archipre-

²³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 294–294v.

²⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Das Schreiben des Domcapitulars Dr. Koch, 3 X 1867.

²⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 139.

²⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 198.

²⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Der Bericht des katholischen Feldpropstes, 22 VIII 1863.

²⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 26 IX 1863.

²⁹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Pellgram do ministra ds. kultu, 22 VIII 1863; ministerstwo ds. kultu do ministra wojny, 22 X 1863.

³⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Ministerstwo Wojny do ministra ds. kultu, 30 VII 1863.

³¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, der Bericht des Dom-Kapitulars Koch, 15 V 1867.

zbiterat w Reszlu (Kopiczko, 2003a, s. 261). W 1868 r. pełniący obowiązki proboszcza polowego armii pruskiej zabiegał o nominację administratora parafii w Kłajpedzie ks. Heinricha Stankewitza na tamtejszego kapelana wojskowego³².

Królewiec, Pilawa, Tapiewo, Welawa i Wystruć

W „Katholisches Wochenblatt” z 1851 r. odnotowano, że katolicycy żołnierze w Pilawie i Welawie mieli okazję uczestniczyć dwa razy w roku w celebrowanej dla nich mszy św. (*Aus Ermland*, 1851, s. 193; Jodkowski, 2020a, s. 65). W 1855 r. kuratusem w Wystruci nominowano ks. Franza Burlińskiego. Jak zauważył ks. A. Kopiczko, duchowny ten obok duszpasterstwa parafialnego, był także kapelanem wojskowym i więziennym (Kopiczko, 2003a, s. 44). W 1859 r. proponowano, żeby posługę w wystruckim garnizonie objął kolejny kuratus, a jednocześnie kapelan miejscowego więzienia, ks. Albert Freisleben³³. Należy przypuszczać, że pełnił on swoją posługę do 1861 r., czyli do czasu nominacji na kapelana więzienia w Barczewie (Kopiczko, 2003a, s. 71). W 1862 r. proboszcz polowy armii pruskiej ks. Leopold Pell dram informował, że duszpasterstwo wojskowe w Królewcu, Pilawie, Tapiewie, Welawie i Wystruci podlegało ks. Augustowi Wunderowi, proboszczowi królewieckiemu. Do posługi w garnizonach znajdujących się poza Królewcem delegował on wikariusza królewieckiego ks. Edwarda Herrmanna, który władał językiem polskim. Tego samego roku ks. Wunder otrzymał kanonię we Fromborku i opuścił parafię. O posadę proboszczowską w Królewcu starał się kapelan wojskowy z Kolonii ks. Jakob Lorkowski. Następcą ks. Wundera został jednak ks. Franciszek Adolf Namszanowski, który zgodził się przejąć opiekę nad żołnierzami we wspomnianych garnizonach. Otrzymał on aprobatę biskupa warmińskiego i możliwość delegowania wikariusza do posługi wśród żołnierzy (Brandt – Häger, 2002, s. 492; Dittrich, 1914, s. 136)³⁴. Proboszcz polowy armii pruskiej, zapewne po konsultacjach z biskupem warmińskim, zaproponował, żeby ks. Namszanowskiemu powierzyć również członków jednostki wojskowej w Gąbinie³⁵. Garnizony znajdujące się poza Królewcem ks. Namszanowski miał odwiedzać dwukrotnie w ciągu roku. Pobyt w garnizonie był przeznaczony na spowiedź św. i celebrowanie mszy św. (bądź jedynie udzielanie komunii św.)³⁶. Warto nad-

³² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Der Bericht des Domkapitulars Dr. Koch, 8 VII 1868; GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 3, ks. Koch do ministra ds. kultu, 8 VII 1868.

³³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 269–269v.

³⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 283–283v.

³⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 284.

³⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 288v.

mienić, że w listopadzie 1862 r. stacjonowało w Królewcu 633 katolików. Jednak zazwyczaj było ich 700³⁷.

Na początku listopada 1864 r. utworzono w Wystruci katolicką placówkę duszpasterską. Miesiąc później wysunięto kandydaturę miejscowego kuratusa ks. Edwarda Herrmanna na duszpasterza wojskowego w Gąbinie, Tapiewie, Welawie i Wystruci³⁸. Zlecono mu ponadto opiekę pastoralną nad pensjonariuszami Zakładu dla Ubogich (Landarmenhaus) w Tapiewie oraz Zakładu dla Umysłowo Chorych (Irrenanstalt) w Alemborku. Należy dodać, że mimo braku decyzji ministerialnej, ks. Herrmann, będący dawnym wikariuszem królewieckim, sprawował cały czas opiekę duszpasterską nad czterema powyższymi garnizonami. Kierował się przy tym subdelegacją otrzymaną od królewieckiego proboszcza ks. Franciszka Adolfa Namszanowskiego³⁹.

Współpraca ks. Namszanowskiego z dowództwem wojskowym z pewnością układała się przykładowo, skoro 24 lutego 1866 r. mianowano go proboszczem polowym armii pruskiej, a po dwóch latach – generalnym duszpasterzem armii pruskiej. Decyzją papieża z 22 czerwca 1868 r. został on biskupem tytularnym Agathopolis. Święcenia biskupie otrzymał 11 października tego roku we Fromborku, a następnie przeniósł się do Berlina (Kopiczko, 2003a, s. 192; zob. również Riediger, 1989). W 1869 r. biskup Namszanowski wystosował do władz państwowych prośbę o nominację nowego proboszcza królewieckiego ks. Juliusza Dindera na kapelana wojskowego w Królewcu i Pilawie⁴⁰.

Desygnację na kolejnego duszpasterza wojskowego w Wystruci, Gąbinie, Frydlądzie i Welawie otrzymał 29 października 1869 r. nowo nominowany kuratus z Wystruci ks. Joseph Grunert. Po Soborze Watykańskim I dokonał on jednak konwersji na starokatolicyzm, w następstwie czego 10 marca 1872 r. został suspendowany przez biskupa warmińskiego Filipa Krementza (Kopiczko, 2003a, s. 91; por. Pohl, 1926, s. 271)⁴¹. Nie zrezygnował jednak z pełnionej funkcji w armii. Biskup Krementz zwrócił się o interwencję w tej sprawie do bp. Namszanowskiego, który zapewne już wówczas nie mógł podejmować skutecznych decyzji. Wobec braku oczekiwanej reakcji ze strony władz państwowych, ordynariusz warmiński zobowiązał ks. Bernharda Blaschy'ego, czyli nowego kuratusa w Wystruci, do uregulowania tej kwestii z kierownictwem

³⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 290.

³⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 27 XII 1864.

³⁹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Ks. Pell dram do ministra ds. kultu, 2 XII 1864.

⁴⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 3, Das Schreiben des Bischofs Namszanowski, 11 I 1869.

⁴¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 3, Der Bericht des kathol. Feldpropstes, 4 IX 1869; minister ds. kultu do bpa Namszanowskiego, 25 X 1869.

wojskowym. Dowódca garnizonu welawskiego oświadczył mu, że wprawdzie prywatnie duchowny ten miał prawo poinformować katolickich żołnierzy o religijnych dyferencjach i zaistniałym stanie rzeczy, jeśli jednak zdobyłby się na ten krok, wówczas on powiadomi o całym zajściu władze wojskowe. W ich gestii pozostawi ocenę, czy nie miało ono charakteru nakłaniania do niesubordynacji (Dittrich, 1913, s. 156–157).

Biskup warmiński Filip Kremenz wystosował pismo do ministra wyznań religijnych, oświaty i zdrowia Adalberta Falka, w którym wyjaśnił sprawy związane z ks. Grunertem. Poprosił przy tym o odsunięcie tego duchownego z zajmowanych funkcji. Po daremnych próbach jego zdymisjonowania, 26 marca 1873 r. bp Kremenz powiadomił duchowieństwo warmińskie o karze ekskomuniki nałożonej na ks. Grunerta. Z powodu tego zarządzenia wytoczono ordynariuszowi warmińskiemu proces sądowy (zob. więcej: Dittrich, 1913, s. 179–184).

Malbork, Pasłek i Prabuty

Już od 1832 r. władze państwowe, w uzgodnieniu z ordynariuszem diecezji warmińskiej, ustanawiały pozaetatowych kapelanów wojskowych w Malborku (Jodkowski, 2020b, s. 166). Należy domniemywać, że w połowie XIX w. funkcję tę pełnił ówczesny proboszcz malborski ks. Karl Bader (Kopiczko, 2003a, s. 12). W 1859 r. podjęto starania, aby na duszpasterza tego garnizonu desygnować kolejnego proboszcza miejscowej parafii ks. Johanna Hohendorfa⁴². Następnym kapelanem wojskowym w tym mieście został w 1866 r. proboszcz i dziekan malborski ks. Johann Wien⁴³. W 1883 r. zrezygnował z dotychczasowych obowiązków, ponieważ otrzymał kanonię we Fromborku (Kopiczko, 2003a, s. 315).

Pod koniec 1859 r. opiniowano kuratusa Josepha Hippela na urząd duszpasterza wojsk stacjonujących w Pasłoku⁴⁴. W następnym roku do komunii św. wielkanocnej przystąpiło 250 żołnierzy z tej jednostki (Jodkowski, 2013, s. 180). Z kolei we wrześniu 1865 r. władze państwowe wyraziły zgodę, żeby posługę duszpasterską w tamtejszym garnizonie pełnił kuratus Franz Ritzke⁴⁵. Najprawdopodobniej w 1870 r. przeniesiono tę jednostkę wojskową poza Pasłek, co mogło mieć związek z trwającą wojną francusko-pruską (Jodkowski, 2013, s. 180).

W 1867 r. kapelanem wojskowym w Prabutach, po dotychczas dojeżdżającym z Dzierzgonia ks. Auguście Harwarcie, został miejscowy kuratus ks. Carl

⁴² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 269–269v.

⁴³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, der Bericht des Administrators des katholischen Feldpropst-Amtes Koch, 2 V 1866.

⁴⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 269–269v.

⁴⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 5 IX 1865.

Stalinski. Burmistrz Prabut informował w opinii na temat tego księdza, że stroni on od jakiegokolwiek politycznej działalności. Nadprezydent prowincji pruskiej zabiegał ponadto, żeby powierzyć mu duszpasterstwo garnizonowe w eskadronie 8 Wschodniopruskiego Pułku Ułanów w Suszu. Opiekujący się nim dotychczas proboszcz z Iławy ks. Michael Czapiewski, przy okazji wyborów do Reichstagu, zaangażował się w sprawy polityczne, co wywołało niezadowolone władz wojskowych. Poza tym odległość Susza od Prabut była o wiele mniejsza niż od Iławy. Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia przystało na tę propozycję⁴⁶. Ks. Stalinski miał odwiedzać Susz cztery razy w roku. Poza zwrotem kosztów podróży i dniówkami gwarantowano mu 4 talarzy za każdy wyjazd⁴⁷. Warto nadmienić, że w listopadzie tego roku w Suszu stacjonowało 50 katolików, natomiast w Prabutach – 33⁴⁸. W 1871 r. ks. Stalinski odnotował, że przeciętnie wśród prabuckich ułanów znajduje się 40–50 katolików. Prabuty były także siedzibą batalionu landwery. Jego członkowie rekrutowali się z trzech powiatów: suskiego (w przeważającej części ewangelickiego), lubawskiego i sztumskiego (niemal całkowicie katolickie). Jednostka ta składała się zatem w 2/3 z katolików. Oczywiście landwerzyści nie przebywali na stałe w Prabutach, ale rokrocznie gromadzili się w tym mieście na przeznaczonych dla nich ćwiczeniach wojskowych (Stalinski, 1872, s. 23).

Ks. Stalinski został pozbawiony opieki nad katolickimi żołnierzami wskutek ustaw majowych. 20 czerwca 1872 r. major von Vormann postawił ks. Stalinskiemu pytanie, czy nadal będzie wykonywał polecenia bp. Franciszka Adolfa Namszanowskiego, którego władze państwowe stawiały w coraz gorszym świetle. Gdy duszpasterz odmówił odpowiedzi, wspomniany major zdecydował o cofnięciu mu angażu w armii. Pierwszy Korpus Armijny podtrzymał tę decyzję 12 lipca 1872 r. Ks. Stalinskiemu odebrano także księgi kościelne, z których korzystał w duszpasterstwie garnizonowym i przekazano duchownemu ewangelickiemu. Prabuckiego proboszcza przywrócono do funkcji kapelana wojskowego 24 stycznia 1887 r. (Dittrich, 1913, s. 203; Jodkowski, 2014b, s. 77; Kopiczko, 2003a, s. 272).

⁴⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, der Bericht des Domkapitulars Koch, 6 VII 1867; nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 8 VIII 1867; [Ministerstwo ds. Kultu] do ministra wojny, 20 XI 1867.

⁴⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Podbielski do [Ministerstwa ds. Kultu], 27 I 1868.

⁴⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 14 XI 1867.

Finansowanie duszpasterstwa wojskowego

Opłaty przekazywane z budżetu wojskowego na rzecz pozaetatowych kapelanów wojskowych utrzymywały się na dość skromnym poziomie. Ich finansowanie regulował Wojskowy Porządek Kościelny z 1832 r. Zamiejscowym kapelanom zwracano koszty podróży, diety i gratyfikację za kapłańską posługę (zob. Jodkowski, 2020b, s. 172). Warto w tym miejscu odnieść się do ks. Franza Krausego ze Świętej Lipki, który domagał się rekompensaty za opiekę pastoralną nad żołnierzami stacjonującymi w Gąbinie. W 1851 r. informowano, że jedna jego podróż do tego miasta opiewała na 62 talary i 15 srebrnych groszy, co wydawało się sumą dość wyolbrzymioną. Najprawdopodobniej podano jednak kwotę finansową ponoszoną przez ks. Krausego w czasie jego tzw. podróży misyjnej. Otóż odwiedzał on z posługą sakramentalną katolików mieszkających na Mazurach, którzy w tym czasie byli pozbawieni własnych duszpasterzy ani nie posiadali świątyń. Władze państwowe nie zgadzały się na finansowanie całej mazurskiej podróży duchownego, a jedynie odcinka z Gołdapi do Gąbina i z powrotem⁴⁹. Delegowany do tych wyjazdów wikariusz ze Świętej Lipki ks. Franz Burliński miał otrzymywać za posługę w garnizonie gąbińskim 2 talary dniówki oraz, zgodnie z paragrafem 99 Wojskowego Porządku Kościelnego, rekompensatę o wartości 4 talarów oraz zwrot opłat związanych z posługą kapłańską⁵⁰.

Nadprezydent prowincji pruskiej postulował w 1862 r., żeby ks. Franciszkowi Adolfowi Namszanowskiemu za opiekę pastoralną w garnizonach w Królewcu, Pilawie, Tapiewie, Welawie, Wystruci i Gąbinie wypłacać rocznie 200 talarów⁵¹. Tak pokaźnej stawce pieniężnej było przeciwne jednak Ministerstwo Wojny. Argumentowano przy tym, że w Królewcu, poza mszami św. przeznaczonymi dla żołnierzy, nie organizowano innego rodzaju nabożeństw, które generowałyby dodatkowe koszty⁵². Ze względu jednak na większy nakład pracy w tym garnizonie, związany zapewne z liczbą stacjonujących w nim katolików, duszpasterz miał otrzymywać od 1 stycznia 1863 r. 60 talarów rocznie⁵³. Z kolei przysługująca mu rekompensata za każdorazowy wyjazd do pozamiejscowych garnizonów wynosiła (zgodnie z paragrafem 99 Wojskowego Porządku Kościelnego) 4 talary, a także dniówkę i zwrot kosztów podróży⁵⁴.

⁴⁹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 153.

⁵⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 164.

⁵¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 285v.

⁵² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 288–288v.

⁵³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 289v.

⁵⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 288v.

Udział kapelanów z diecezji warmińskiej w kampaniach wojennych

Przypuszczalnie w wojnie prusko-duńskiej z 1864 r. wziął udział jako kapelan wojskowy ks. Johannes Heller, który nieco wcześniej otrzymał nominację na kuratusa w Klonie. Natomiast w wojnie prusko-austriackiej z 1866 r. towarzyszyli żołnierzom ks. Franciszek Adolf Namszanowski i ks. Anton Pohlmann. Ten drugi był profesorem zwyczajnym teologii moralnej, zaś później – egzegezy biblijnej. W czasie wojny francusko-pruskiej z lat 1870/1871 żołnierze ko rzystali z posługi duszpasterskiej ks. Hermana Conrada, ks. Theodora Görigka, ks. Kasimira Koitki, ks. Josepha Popiena i ks. Johannesa Szadowskiego. Kapelanami, a jednocześnie sanitariuszami, zostali w tym czasie ks. Franz Hipler, ks. Andrzej Thiel i ks. August Fuhg. Warto nadmienić, że po powrocie do diecezji ks. Conradt, ks. Koitka i ks. Szadowski zostali uhonorowani Krzyżami Żelaznymi II klasy (Kopiczko, 2004, s. 194; Brandt, Häger, 2002, s. 826).

Zakończenie

Posługa kapłańska w armii pruskiej była ważnym elementem duszpasterskiej działalności warmińskiego duchowieństwa. Opieka duchowa ze strony kapelanów wojskowych gwarantowała nie tylko zaspokojenie potrzeb religijnych żołnierzy, ale także przyczyniała się do formowania w nich wartości, które wiązały się z ideą bezpieczeństwa i stabilizacji państwa. Z pomocy duchowieństwa nie rezygnowano nawet w odległych garnizonach znajdujących się na obszarach diaspory katolickiej. Duszpasterstwo wojskowe stało się zapewne inspiracją dla lokalnych społeczności katolickich do organizowania wspólnot kościelnych, które legły u podstaw przyszłych parafii (por. Matern, 1909, s. 13). Wypracowane formy funkcjonowania duszpasterstwa garnizonowego zostały podważone wskutek wprowadzenia kulturkampfu, który szczególnie dotknął warmińskie duchowieństwo.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiv des Bonifatiuswerks, Teczka: Rastenburg.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin), I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1–3.

Źródła drukowane

Brandt Hans Jürgen, Häger Peter (hrsg.), 2002, *Biographisches Lexikon der katholischen Militärseelsorge Deutschlands 1848 bis 1945*, Bonifatius Verlag, Paderborn.

- Kopiczko Andrzej, 2000, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2, *Słownik*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Olsztyn.
- Kopiczko Andrzej, 2003a, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2, *Słownik*, Wydział Duszpasterski Kurii Metropolitalnej Archidiecezji Warmińskiej, Olsztyn.
- Kopiczko Andrzej, 2003b, *Katalog duchowieństwa katolickiego w diecezji warmińskiej (do 1945 roku)*, Wydział Duszpasterski Kurii Metropolitalnej Archidiecezji Warmińskiej, Olsztyn.

Literatura

- Achremczyk Stanisław, Szorc Alojzy, 1995, *Braniewo*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Olsztyn.
- Aus Ermland*, 1851, *Katholisches Wochenblatt*, nr 48, s. 190–195.
- Dittrich Franz, 1914, *Die katholische Kirche und Gemeinde zu Königsberg (1614–1914). Zur Feier des dreihundertjährigen Jubiläums der Kirche*, Teichert, Königsberg.
- Dittrich Franz, 1913, *Der Kulturkampf im Ermland*, Verlag der Germania, Berlin.
- Güsgen Johannes, 1989, *Die katholische Militärseelsorge in Deutschland zwischen 1920 und 1945*, Böhlau Verlag, Köln–Wien.
- Hubatsch Walther, 1974, *Die Übernahme Westpreussens und des Netzedistrikts durch Preussen im Jahre 1772*, w: Friedhelm Berthold Kaiser, Bernhard Stasiewski (hrsg.), *Die erste polnische Teilung 1772*, Böhlau Verlag, Köln–Wien, s. 75–95.
- Jodkowski Marek, 2020a, *Die Diaspora der Diözese Ermland in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Bd. 64, s. 23–99.
- Jodkowski Marek, 2020b, *Duszpasterstwo wojskowe na obszarze diecezji warmińskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 85, z. 2, s. 157–174.
- Jodkowski Marek, 2013, *Z dziejów Kościoła katolickiego w Pasłęku w XIX i pierwszej połowie XX w.*, w: Marek Jodkowski (red.), *Ut in omnibus glorificetur Deus. Księga pamiątkowa ofiarowana siostrze profesor Ambrozji Jadwidze Kalinowskiej OSB*, Wydawnictwo UWM, Olsztyn, s. 171–186.
- Jodkowski Marek, 2014a, *Katolicka placówka duszpasterska w Bilderweitschen w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*, *Studia Redemptorystowskie*, nr 12, s. 327–347.
- Jodkowski Marek, 2014b, *Prabuckie czasy księdza Carla Stalinskiego*, *Studia Elbląskie*, t. 15, s. 75–87.
- Kopiczko Andrzej, 2004, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1, *Studium prozopograficzne*, Wydział Duszpasterski Kurii Metropolitalnej Archidiecezji Warmińskiej, Olsztyn.
- Matern Georg, 1909, *Die katholische Diaspora in Ostpreußen*, H. Grimme, Braunsberg.
- Pohl Heinrich, 1926, *Die katholische Militärseelsorge Preussens 1797–1888*, Stuttgart (Nachdruck: Schipper, Amsterdam 1962).
- Riediger Bruno, 1989, *Feldpropst Namszanowski und die katholische Militärseelsorge in Preußen*, *Unsere Ermländische Heimat*, nr 2.
- Rosenberg Bernhard M., 1957, *Ermländische Garnisonstädte*, *Unsere Ermländische Heimat*, nr 2.
- Schulze Franz Xaver (bearb.), 1882, *Geschichte des „Kulturkampfes“ in Preußen*, Fredebeul und Koenen, Essen.
- Stalinski Carl, 1872, *Aus der Diözese Ermland*, *Bonifatiusblatt*, nr 2, s. 23–24.

Military ministry in the area of the diocese of Warmia (Ermland) in the years 1850–1873

Summary: In the middle of the 19th century, permanent military ministry was introduced in the state of Prussia. It provided pastoral care to the majority of Catholics who served in the Prussian army. In the diocese of Warmia, priests who worked closest to garrisons were usually involved in such services. They were typically not employed as chaplains on a full-time basis and they received low wages for their work among soldiers. A number of military units were located in areas of the Catholic diaspora, so priests from other areas commuted to these places. The chaplains were often expected to have additional qualifications, including knowledge of the Polish language, as Polish-speaking soldiers stationed there. In some garrison towns, which were visited by military chaplains at first, Catholic parishes were established over time.

Keywords: Prussian army, diocese of Warmia (Ermland), military ministry, garrisons, military chaplains, East Prussia.

